
प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जडणघडणीत लोककलावंत, लोकशाहीर, तमासगीर यांचा फार मोठा वाटा आहे. ज्ञान-विज्ञान, तंत्रज्ञानाशिवाय माणसाची सांस्कृतिक गरजही तितकीच महत्त्वाची असते. माणसाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा इ. भौतिक गरजा पूर्ण होतात, परंतु त्यांच्या मनाचे भरणपोषण करण्यासाठी कला व संस्कृतीची गरज असते. मनोरंजन होणे व त्यातून प्रबोधन होणे ही त्यांची गरज असते. ती गरज महाराष्ट्रातील संतपरंपरा व शाहिरी परंपरेने भरून काढली आहे. संतपरंपरेने मानवी जीवनाला भक्ती आणि अध्यात्म शिकविले, नैतिकतेचे भान आणून दिले, तर शाहिरीने लौकिक जीवनात मांगल्याचे व रसवंतीचे रंग उधळले.

शाहीर अमरशेख, शाहीर अण्णा भाऊ साठे, पठ्ठे बापूराव, राम जोशी, परशराम, सगनभाऊ, अनंत फंदी, होनाजी बाळा इ. शाहिरांनी तमाशा क्षेत्रात खूप नाव मिळविले.

तमाशा हा महाराष्ट्रातील अत्यंत लोकप्रिय असा लोककलाप्रकार आहे. गेली कित्येक वर्षे तो महाराष्ट्रातील लोकांचे मनोरंजन करित आला आहे. त्या अगोदर महाराष्ट्रात अनेक लोकधर्मीय कलाप्रकार प्रचलित होते. त्यातून थोडा थोडा अंश घेऊन तमाशा सिद्ध झाला आहे.

पेशवाईत तमाशा खूप बहराला आला. अनेक शाहिरांनी त्याला नावारूपाला आणला. पुढे नाटक-सिनेमांचे युग आले आणि तमाशा रसातळाला

गेला. तमाशात सिनेमांची गाणी म्हटली जात असल्यामुळे त्यातून संगीतबारी, दौलतज्यादा हे प्रकार निर्माण झाले व तमाशा अश्लील बनू लागला.

आज ज्याला 'लोकनाट्य-तमाशा' म्हटले जाते त्यात गण, गवळण, लावणी, बतावणी आणि वग ही पाच महत्त्वाची अंगे आहेत. ढोलकी, तुणतुणे, हलगी किंवा कडे आणि झांज ही मुख्य वाद्ये तमाशात असतात. तमाशात नाची, सोंगाड्या, मावशी, सुरत्ये किंवा झीलकर्ी व सरदार इ. पात्रे असतात. पण आजच्या तमाशातील कलाकारांची संख्या वाढलेली दिसून येते.

पेशवाईत बहरात आलेला आणि उत्कर्षाच्या शिखरावर पोहोचलेला तमाशा आधुनिक काळात अश्लीलतेकडे झुकू लागलेला दिसतो. याविषयी अनेकांनी आपापली मते मांडली आहेत. असे असले तरी तमाशाचे भक्ती आणि शृंगार या दोन्हीतून सिद्ध झालेले अभिनव रूप आहे असे नामदेव व्हटकर म्हणतात.

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये चरित्र म्हणजे काय ? चरित्राचा अर्थ मराठी, हिंदी, इंग्रजी व संस्कृत भाषेतील अर्थ, चरित्राची व्याख्या, स्वरूप, मराठीत उपलब्ध असलेले चरित्र वाङ्मय, पाश्चात्यांची चरित्रे, चरित्राची वैशिष्ट्ये, आत्मचरित्राची संकल्पना त्यामध्ये आत्मचरित्राचा अर्थ, व्याख्या व स्वरूप, मराठीतील आत्मचरित्र वाङ्मय, आत्मचरित्राची वैशिष्ट्ये यांचा आढावा घेतला आहे.

प्राचीन काळापासून मराठीत चालत असलेली चरित्र व आत्मचरित्र लेखनाची परंपरा आजतागायत सुरूच आहे. चरित्रात एक व्यक्ती दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनाचा शोध घेत असल्यामुळे त्या व्यक्तीची पत्रे, दैनंदिनी, आठवणी या सामग्रीवर तो त्याचे व्यक्तिचित्र रेखाटत असतो. आपल्या आवडत्या व्यक्तीचे चरित्र लिहिताना त्यात त्याचे दोष लपवून फक्त सद्गुणच दाखवले तर ते चरित्र

एकांगी होते. त्यातील निवेदनपद्धती, भाषाशैली, वर्णनशैली मनाला आनंद देणारी असेल तरच ते चरित्र वाचनीय होते. त्याचप्रमाणे आत्मचरित्रे व आत्मवृत्ते किंवा आत्मकथनाचेही आहे. स्त्रीवादाची संकल्पना पाश्चात्यांकडून स्वीकारून भारतातील स्त्रियांनी आत्मचरित्र, आत्मकथन हे प्रकार समृद्ध केले आहेत.

योगिराज बागूल हे नवोदित लेखक आहेत. पण त्यांना कमी काळातच खूप लोकप्रियता मिळाली आहे. त्यांची आतापर्यंत फक्त तीनच पुस्तके प्रकाशित झाली असून पैकी पहिले त्यांचे 'पाचट' नावाचे आत्मकथन, दुसरे म्हणजे 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा' या नावाचे चरित्रात्मक पुस्तक होय. या चरित्रात्मक पुस्तकाला ऑगस्ट २००५ मध्ये इचलकरंजी येथील 'आपटे वाचनमंदिरा'चा उत्कृष्ट वाङ्मय निर्मितीचा पुरस्कार मिळाला आहे. त्यांचे तिसरे प्रकाशित झालेले पुस्तक म्हणजे 'सौरिक' नावाचा काव्यसंग्रह होय. योगिराज बागूलांच्या 'पंचनामा' आणि 'माझ्या अनुभवातले बाबासाहेब' ही दोन पुस्तके तसेच, त्यांचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावरचा 'सूर्यसाक्षी' हा नवीन ग्रंथ व 'भित्तदुभंगते आहे' हा अप्रकाशित काव्यसंग्रह ही पुस्तके सध्या प्रकाशनाच्या मार्गावर आहेत.

योगिराज बागूलांचे 'पाचट' नावाचे आत्मकथन 'ग्रंथाली प्रकाशन', मुंबई यांनी प्रकाशित केले आहे. तर, 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा' हे चरित्रात्मक पुस्तके व 'सर्वसाक्षी' हे पुस्तकही राजहंस प्रकाशन, पुणे यांनी प्रकाशित केले आहे.

'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा' या पुस्तकात योगिराज बागूलांनी विठाबाईच्या एकूण जीवनाचा, तिच्या आयुष्यात आलेल्या अनेक सुख-दुःखाचा आलेख चित्रित केला आहे. भाऊ आणि शांता यांचे चौदावं अपत्य म्हणजे विठा. पुढे हे चौदावं रत्न तमाशाक्षेत्रात खूप चमकलं. दोन वेळा राष्ट्रपती पुरस्काराने

सन्मानित झालेली विठा आयुष्याच्या उत्तरार्धात दोन वेळच्या जेवणालाही मुकली. सौंदर्य, गोड गळा, संधी, मृत्युकला, लोकप्रियता, प्रसिद्धी, बुद्धिमत्ता, सर्वोच्च श्रेणीचे मानसन्मान, राजकीय पुढारी आणि मंत्र्यांची जवळीक, मान्यवर पत्रकारांची माणुसकीयुक्त सक्रिय सहानुभूतीही विठाबाईला लाभली होती. पण तिच्या अव्यवहारीपणाचा, अडाणीपणाचा फायदा घेऊनच मालक मारूती सावंतने तिचा केलेला छळ, अपमान, मारहाण तिच्या व्यक्तिमत्त्वातील दुर्गुणामुळेच सहन करावे लागले व शेवटी कफल्लक होऊन, कंगाल, भिकारी होऊन तिला रस्त्यावर यावे लागले. तिच्या बिनधास्त, स्वैर, व्यसनी स्वभावामुळेच तिच्या आयुष्याचा अखेरीस तमाशाच झाला !

या संपूर्ण चरित्रासाठी योगिराज बागूल यांनी घेतलेले परिश्रम अनेक ठिकाणी जागवतात. तिच्या आयुष्यातल्या वेगवेगळ्या टप्प्यावरचं बरे-वाईट प्रसंग आणि वयानुसार, अनुभवानुसार, स्वभावानुसार त्या प्रसंगाना सामोरी गेलेली विठाबाई त्यांनी फार प्रभावीपणे रंगवली आहे. विठाबाईचा मोठेपणा सांगताना त्यांनी तिच्यातील दोषांकडेही बोट दाखवलं आहे, पण त्यात तिला कुठेही कमीपणा येऊ दिला नाही. अनेक लावण्यांचा समर्पक उपयोग या पुस्तकात त्यांनी केला आहे. तमाशा क्षेत्रातील उघडी-वाघडी आणि बिनधास्त भाषाही विठाबाईच्या व अन्य तमाशा कलावंतांच्या तोंडी घालून लेखकाने वातावरणनिर्मिती केली आहे. पुस्तकाला उठाव आणणारी संदेश भंडारे यांची नऊ कृष्णधवल छायाचित्रे तमाशाचे वातावरण अचूक पकडतात. सतीश देशपांडे याचे मुखपृष्ठावरील अंधाराला छेद देणाऱ्या घुंगराची सोनेरी रंगछाटा 'तम + आशा' या तमाशातील वृत्तीचे प्रतीकरूप आहे.

सर्वसामान्य वाचकांना माहित नसलेले तमाशा कलावंतांच्या जीवनाचे, त्यांच्या भोगवट्याचे, त्यांच्या व्यथा-वेदनांचे दर्शन प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे लेखकाने या पुस्तकातून घडविले आहे. त्याचाच आढावा 'तमाशा कलावंतांची शोकांतिका' या चौथ्या प्रकरणात घेतला आहे. आधुनिक जगात, विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या युगात तमाशाचा प्रेक्षक नाटक-सिनेमांकडे वळला त्यामुळे तमाशा कलावंत अक्षरशः रस्त्यावर आले. आपल्या पोटाची भूक भागविण्यासाठी त्यांना प्रेक्षकांच्या आवडी-निवडीनुसार तमाशा सादर करावा लागला. त्यामुळे तमाशात अश्लीलता वाढू लागली. याला जबाबदार प्रेक्षक नसून खुद्द तमासगीरच आहेत असे काही तमाशा कलावंतांचे मत आहे.

योगिराज बागूल यांचे 'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा' हे पुस्तक विठाबाईच्या तमाशामय जीवनाचा पट मांडणारे आहे. खरे तर विठाबाईचा जीवनपट मांडता मांडता तमाशातल्या तमाम स्त्री कलावंतांच्या वेदनांना बागूलांनी शब्दबद्ध केले आहे, हे या पुस्तकाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येईल. हे चरित्र वाचताना तमाशाचा गेल्या पाऊणशे वर्षांचा इतिहास डोळ्यापुढून सरकत जातो. या पुस्तकातील सान्या प्रसंगांना बागूलांनी अतिशय कलात्मक साज चढविला आहे. तमाशा कलावंतांच्या वाट्याला जी निराशा येते ती विठाबाईच्या वाट्याला जास्तच आली. विठाबाईच्या या करूण कहाणीचे वास्तव चित्रण करण्यात लेखक यशस्वी झाले असले तरी या चरित्रलेखनाला काही ठळक दिसाव्यात अशा मर्यादाही आहेत. विठाबाईचा अखेरचा काळ, दरिद्रयाशी झगडत झगडत अखेर आजारपणात अनंतात विलीन झालेली विठाबाई यावर लेखकाने माहितीवजा लेखन केले आहे. चरित्रलेखन करताना जी वाङ्मयीन शिस्त पाळावी

लागते, तिच्याकडे काही दुर्लक्ष झाले असले तरी विठाबाईचा जीवनपट भावस्पर्शी होईल याची काळजी लेखकाने घेतली आहे. विठाबाईची आठ बाळंतपणे, तमाशा फडातले लांबलचक संवाद, प्रवरानगर आणि मुंबईतल्या कार्यक्रमातील विठाबाईची भाषणे या गोष्टी काहीशा रंजक पाल्हाळीक आणि आग्रही वाटतात. असे जरी असले तरी लेखक विठाबाईचे व्यक्तिमत्त्व शब्दबद्ध करण्यात यशस्वी झाले आहेत.

वरील प्रकरणांचा सविस्तर आढावा घेतल्यानंतर हाती आलेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे मांडले आहेत -

तमाशा हा महाराष्ट्रातील अतिशय लोकप्रिय असा लोककलाप्रकार आहे. मराठी लोकपरंपरेत प्रचलित असलेल्या विविध प्रकारच्या लोककलांच्या नाट्यविष्कारातून काही लोकधर्मी तत्त्वे घेऊन व विधिनाट्याचा मूळ आकृतिबंध कायम ठेवून 'तमाशा' हा लोककलाप्रकार आकारास आला आहे. तमाशाची प्रमुख अंगे म्हणजे गण, गवळण, लावणी, बतावणी आणि वग अशा पाच घटकांनी मिळून तमाशा सिद्ध झाला आहे. विधिनाट्याचा आकृतिबंध आणि तमाशाचा आकृतिबंध यात सारखेपणा दिसून येतो. पूर्वीच्या तमाशात नाच करण्यासाठी नाच्या पोऱ्या असायचा तो जावून इंग्रज काळात तमाशात कोल्हाटणीचा (नाची) प्रवेश झाला. याच काळात तमाशात वगाचा समावेश झाला.

आधुनिक काळात नाटक-सिनेमांच्या प्रसारामुळे व प्रचारामुळे तमाशाचा प्रेक्षक कमी झाला. त्यामुळे प्रेक्षकांच्या आवडीनिवडीनुसार तमासगिरांना तमाशा सादर करावा लागला. त्यातूनच 'संगीतबारी' व 'दौलतज्यादा' हे प्रकार झाले. त्याचाच परिणाम म्हणून तमाशावर अश्लीलतेचा शिक्का मारला गेला. याला कारण प्रेक्षक नसून खुद्द तमासगीरच आहेत. तमाशात प्रमुख वाद्ये म्हणजे ढोलकी,

तुणतुणे, हलगी किंवा कडे आणि झांज ही असून त्यात नाचीच्या पायातील चाळांचीही अधिक भर पडते. तमाशात नाची, सोंगाड्या, मावशी, सुरत्ये किंवा झीलकरी आणि सरदार ही प्रमुख पात्रे असतात ती आपापल्या अभिनय कौशल्याने तमाशात रंगत आणत असतात.

तमाशाचे सादरीकरण, गायन आणि प्रदेशविशेष यांच्या आधारे तमाशात आलेल्या वेगळेपणामुळे तमाशाचे विविध प्रकार पहावयास मिळतात. तमाशा हे दृक व श्राव्य स्वरूपाचे नाटक आहे. आजही खेड्यापाड्यातून तमाशाचे खेळ पहावयास मिळतात. तमाशाला अश्लील म्हणून जरी हिणवले असले तरी तमाशाचा प्रेक्षक पाहता 'तमाशा ही कला खेड्यातील रानटी, कष्टकरी जनतेची जिवंत कला आहे' असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही.

'तमाशा : विठाबाईच्या आयुष्याचा' हे पुस्तक म्हणजे चरित्रच आहे. लेखक योगिराज बागूल यांनी या पुस्तकात तमाशासम्राज्ञी विठाबाईचा जीवनपट सांगितला आहे. चरित्र व आत्मचरित्र वाङ्मय प्राचीन काळापासून मराठीत समृद्ध असून हे दोन्ही वाङ्मयप्रकार व्यक्तिप्रधान आहेत. चरित्रात एक व्यक्ति दुसऱ्या व्यक्तीचा शोध घेत असते तर आत्मचरित्रात लेखक स्वतःच स्वतःच्या जीवनाचा शोध घेत असतो. सत्यकथन हा दोन्हीही वाङ्मयप्रकारांचा प्राण असून त्यात कल्पनेला अजिबात स्थान नसते.

चरित्रनायकाची पत्रे, दैनंदिन्या इ. साधनांचा उपयोग करून चरित्र लिहिले जाते. चरित्रवाङ्मयाची मानववंशशास्त्राशी तुलना केली जाते. मानववंशशास्त्रात ज्याप्रमाणे मानवाच्या विकासाचा प्रगतीचा आढावा घेतला जातो त्याप्रमाणे चरित्रात चरित्रनायकाच्या जीवनाचा, आयुष्यातील चढउतारांचा आढावा घेतला जातो.

भाषाशैली, वर्णनशैली इ. ना ललित साहित्यप्रकारामध्ये जितके महत्त्व असते तितके महत्त्व चरित्रलेखनात असते. आत्मचरित्र हा चरित्राचाच एक उपप्रकार असून ते दोन्ही स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण आहेत. आत्मचरित्रे व आत्मकथने ही बोलीभाषेत लिहिली जातात. तर चरित्रात प्रमाणभाषा वापरली जाते. आत्मचरित्रे ही आयुष्याच्या उतरणीला लिहिली जातात त्यामुळे आत्मचरित्रात त्या लेखकाचा काळही प्रतिबिंबित होत असतो.

‘तमाशा : विठाबाईंच्या आयुष्याचा’ या पुस्तकात लेखक योगिराज बागूलांनी तमाशासम्राज्ञी विठाबाईंचे जीवन रेखाटले आहे. वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षी पायात चाळ बांधून तमाशात पदार्पण केलेल्या विठाने वयाच्या सत्तर वर्षापर्यंत तमाशा कलेची व रसिकांची सेवा केली व ती तमाशातील एक अनभिषिक्त सम्राज्ञी ठरली. नृत्यकला, गोड गळा, सौंदर्य, संधी, लोकप्रियता, प्रसिद्धी, बुद्धिमत्ता, सर्वोच्च श्रेणीचे मानसन्मान, राजकीय पुढारी मंत्र्यांची जवळीक व मान्यवर पत्रकारांची माणुसकीयुक्त सक्रिय सहानुभूती मिळूनही शेवटी विठाबाई कफल्लक होऊन रस्त्यावर आली. तमाशामध्ये नाचून मिळवलेला पैसा सत्कार्यासाठी, समाजसेवेसाठी देणारी विठा तिला तिच्या अडाणीपणा, अव्यवहारीपणा, नवऱ्याच्या मानसिक शारीरिक, आर्थिक छळामुळे व शोषणामुळे गमवावा लागला व पुढे भिकाऱ्यासारखे जीवन जगावे लागले.

तमाशा कलावंतिणी ह्या प्रामुख्याने मांग, महार, भिल्ल, कोल्हाटी, भातू कोल्हाटी, देवदासी, डोंबारी या समाजातल्याच असतात. त्या ठारअशिक्षित अडाणी व अंधश्रद्ध असतात. विठाबाई ही मांग समाजातील असूनही खूप रेखीव व सुंदर होती. म्हणजेच सौंदर्य हे महालातच नव्हे तर गावकुसाबाहेरच्या पालातही

असतं. चिखलातील कमळ अशी मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे विठाबाई असेच म्हणावेसे वाटते.

नऊ महिन्याची गर्भार असतानाही विठा बोर्डावर नाचली. नेफा आघाडीवर जवानांचे मनोरंजन करण्यासाठी गेली. यावरून तिचे तमाशावरील व रसिक प्रेक्षकांवरील प्रेम दिसून येते. लेखक बागूल यांनी विठाबाईची अनेक रूपे या पुस्तकातून आपल्यासमोर आणली आहेत. स्पष्टवक्तेपणा, अव्यवहारीपणा, हेकटपणा, रांगडेपणा, अडाणीपणा, भोळसटपणा, व्यसनाधीनता सततची बाळंतपणे, दुसऱ्यावरचा विश्वास, जितकी प्रेमळ तितकीच रागीट व जहाल वृत्तीची विठाबाई या पुस्तकात दिसते. दोनवेळा राष्ट्रपती पुरस्काराने पुरस्कृत, सन्मानित झालेली विठा ही पहिली स्त्रीकलावंत होती. मारूती सावंत या तिच्या मालकाने वेगवेगळ्या प्रकारे तिचे शोषण करूनही शेवटी त्याच्या मृत्यूसमयी तिने त्याला केलेली क्षमा तिच्या व्यक्तिमत्त्वाची वेगळी उंची दाखवून जाते.

तमाशातील कलावंत-कलावंतिणींना समाजात मानाचे स्थान नसते. त्यांना भ्रष्ट समजले जाते. त्यात स्त्री कलावंतांची खूपच उपेक्षा केली जाते. तिला कोणत्याही सण-समारंभात, कार्यक्रमात स्थान नसते. भ्रष्ट, नीच, अश्लील म्हणून त्यांना हिणवले जाते. याच कलावंत स्त्रिया जेव्हा वयात येतात तेव्हा विविध पुरुष त्यांच्या शरीराचा भोग घेतात. त्यांच्यापासून झालेल्या अपत्यांना तिने बाप म्हणून कुणाचे नाव लावायचे हा प्रश्न असतो. लग्न हा विषयच त्यांच्या आयुष्यात नसतो. तारुण्यात शालू नेसूनच नाचणारी कलावंतीण वय ओसरल्यावर फाटक्या लुगड्यात रस्त्यावर येते आणि शेवटी पोट भरण्यासाठी ती दुसऱ्या एखाद्या तमाशा फडात त्यांची कामे करते.

सावकार, फडमालक, फडव्यवस्थापक यांच्याकडून हे तमासगीर, कलावंत लुबाडले जातात. वासना व व्यसनात हे अखंड बुडालेले असतात. उद्याचा विचार ते करित नाहीत.

आधुनिक युगात, विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या काळात नाटक-सिनेमांमुळे तमाशाचा प्रेक्षक कमी झाला व जो काही प्रेक्षक होता त्यांच्या आवडीनिवडीप्रमाणे तमासगिरांना तमाशा सादर करावा लागला. सिनेमातील गाणी तमाशात गायली जाऊ लागली. नाचीचे उत्थान, हावभाव, शरीराची हालचाल यामुळे तमाशा अश्लीलतेकडे झुकला याला जबाबदार प्रेक्षक नसून खुद्द तमासगीरच आहेत असे काही तमाशा कलावंतांचे म्हणणे आहे.

तमाशासम्राज्ञी विठाबाई हिचे चरित्र लिहून लेखक योगिराज बागूल यांनी तिची गुणात्मक व कलात्मक उंची तर वाढवलीच आहे, पण त्याचबरोबर तिच्या उपेक्षित जीवनालाही न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न या पुस्तकातून केला आहे.
